

Myšlenkové zdroje Jana Hertla (o pojmenování typického)

Původní název mého příspěvku byl avizován jako Pirenne a Tönnies, vznikl z diskuse o myšlenkových zdrojích doby krátké, přechodné, doby, která se současníkům Jana Hertla jevila jako doba poválečná, doba po dosud nevidané katarzi, o které někteří tušili, že je jen přechodným obdobím před nepředvídatelnou katarzí další.

Tento název vznikl z diskuse o tom, co bylo možné z hlediska mladého talentovaného intelektuála vnímat jako podstatné, takřikajíc iniciativní vlivy. V tomto smyslu mohu svůj příspěvek začít, jeho smyslem ale je ukázat širší zakotvení Jana Hertla v myšlenkovém poli této doby. Doby pro nás „meziválečné“, kterou doposud pronásledovalo zapomnění, ale která se pro nás stává stále více zajímavou, ve své dramatickosti a to nejen v existenciálním rozměru pocíťovaném těmi, kdo do ní byli „vrženi“.

Hertl studoval u Pirenna a znal nesporně relativně dobře „svatou trojici“ zakladatelů německé sociologie, Tönniese, Simmela a Webera. Když psal téměř ku konci svého veřejného působení příspěvek do Pekařovského sborníku, využil tuto příležitost a rafinovaně se vůči Weberovi vymezil – aby přitom ukázal, že Pekař ctil všechny formy „vědeckosti“, jak se sluší na autora *Knihy o Kosti*.

Tento jeho syntetický a přitom samozřejmě velmi korektní a formálně „učesaný“ článek do sborníku, který vyšel k prvnímu výročí Pekařovy smrti, budu v této přednášce brát jako východisko k celé řadě tvrzení o tom, jakými myšlenkovými zdroji byl Hertl veden a ovlivněn a jak postupně vytvořil svoji intelektuální pozici, která mu umožnila formulovat řadu nadčasových analýz i syntetických prací.

Henri Pirenne, Hertlův profesor na jeho stáze v Belgii, svým myšlením v mnoha ohledech plně vycházel z romantismu, dá se říci, že v něm spočíval, stačí citovat z jeho knihy *Středověká města všechna spojení typu „valící se“ barbaři, „hordy barbarských nájezdníků“ které „bičovaly Evropu“*, jindy se dobyvatelé vydávají „loupit poklady Ameriky“ apod. Dá se z toho vysledovat primární hodnotová orientace Pirenna – hordy jsou vždy barbarů, Langobardů, Bulharů, ale už ne centrálních evropských národů. Evropská kultura je „vyrvána matce Přírodě“ atd.

Na druhou stranu Pirenne uznává jakési „zákonitosti“ nejen v přírodě, města vznikala tam, kde k tomu byly dopravní (tedy přírodní) a historické podmínky (tam, kde byly správně na nadregionálních cestách umístěné hrady) a analýza těchto podmínek, tohoto „správného umístění“ je tím podstatným, co z Pirennovy knihy dělá dodnes zajímavé dílo. V celkovém rámci změn v pohybu obchodu tehdejšího „světa“ (středomořského prostoru) sleduje Pirenne procesy, ve kterých právě v důsledku přerušení a následně postupného obnovení středomořského obchodu vzniká dějinně neopakovatelná konstelace Evropské kultury středověku.

To se dá zobecnit: zajímá-li nás kultura, základní otázka vždy má znít „co bylo ve správný čas na správném místě a za správných podmínek“. Děje musí mít pochopitelný základ, i když ten není „dostatečný“ k tomu, aby se něco událo. Ještě je důležité ... aby se to při splnění podmínek skutečně událo (!).

Pirenne tak sleduje události jako to, co nastalo, protože to nastat mohlo (ale nemuselo). Vybírá mezi nimi ty, které jsou typické – např. sleduje severoitalská a hlavně holandská města, a ne „statisticky“ všechna města. Pirenne přitom ukazuje proč: hledá typus a nikoli standard (samozřejmě aniž používá tato slova a aniž by zdůrazňoval, že ho vůbec nezajímá statistika).

A právě v těchto postupech se u něj Hertl mohl inspirovat. Ukázat na to podstatné, analyzovat to, a v syntéze pak načrtnout aktuální souvislosti. V tom přeci Pekař postupuje podobně! Právě tohle muselo Hertla fascinovat a právě v tomto smyslu se musel začít ptát, jaké jsou kontexty a dílčí procesy, které by se daly popsat v rodící se sociální struktuře (kultuře) „dneška“, tedy v době vlády nastupujícího liberalismu doprovázené společenskými katarzemi. Hertl měl široký studijní záběr, ale vědecká kariéra ho nelákala, nezabýval se spory o metodu. Šlo mu o toto „pojmenování typického“, a k tomu není potřeba metoda, ale cit a intuice. Proto tíhl k publicistice, uvědomoval si, že právě aktuální pojmenování probíhajících společenských procesů znamená to nejvzrušivější intelektuální dobrodružství – možnost držet prst na tepu doby – a aktuálně, bezprostředně to sdílet.

Hertl znal dobře autory vznikající sociologie a její principy. Poměrně jasně vnímal (a dá se to ukázat na jeho antiideologických pracích), že sociologie je svými předpoklady vnitřně rozporná, neboť chce popsat procesy, které determinují i samotného vědce – autora dané analýzy. Postřehl, že v rámci Tönniesova dělení předmětu sociologie na „pospolitost (společenství) a společnost“ se mezi Tönniesem a Weberem cosi událo, že Weber „zažehlil“ nebezpečí, které z tohoto pojmenování vzházelo pro „jeho“ (vědecké) pojetí sociologie. Hertl se zabýval (podobně jako Pekař) selstvím, tedy skupinou, pro kterou by mělo platit, že je „společenstvím“, jenže ve weberovské redakci Tönniese šlo o „pouze modelovou“ uzavřenou skupinu (pospolitost), ve které de facto neexistovala svoboda, protože vše bylo determinováno ustálenými formami vztahů. Weber tak nadlouho „zazdil“ možnost pozitivně interpretovat neformální vztahy ve společenství. Všichni, kdo dnes používají toto slovo, a odkazují se přitom na Tönniese, podléhají sebeklamu – v počátku zde bylo rozlišení opírající se o rozdíly mezi vztahy přirozeně vzniklými a vztahy formalizovanými, vzniklými svobodnou volbou. Ale tato „přirozenost“ nebyla chápána jako nějaké hodnota, tím méně konzervativní hodnota odkazující na něco „stvořeného“. Byla interpretována v rámci (ve weberovské sociologii samozřejmě) teorie společenského vývoje jako v podstatě „nízký vývojový stupeň společenské organizace“, který je společností (moderní společností) překonáván; teprve nyní, v moderní době, „společnost“ naplňuje život člověka svobodou. Ve weberovsky pojatém sociálním prostředí je člověk tím víc svobodný, čím víc je... sám! Tönnies se nikdy zcela nevzdal svého pojetí, podle kterého moderní doba přináší úpadek, v rozvolněných a kontraktových vztazích cítí projev úpadku, směřoval ale dále svoje úsilí v tomto smyslu spíše sociálně. Pro Hertla, který věděl, co jsou to přirozené vztahy, resp. vztahy formující se dlouhodobou odpovědností za vzdělávání půdy, byla tato Weberova dezinterpretace ideologickou zkratkou a jako taková pravděpodobně (blížící se k jistotě) nepřijatelná. Hertl však (i když okrajově) Tönniesovo Gemeinschaft a Gesellschaft ve svých prvních textech o sociologii venkova používá.

Hertl se proto v mnohém ze vznikající sociologie inspiroval, ale téměř nikde nespočinul, nedá se říci, že by měl kromě Pirena nějakého „učitele“. S jedinou výjimkou. Ve svém článku v Pekařovském sborníku ukazuje na Pekařovu inspiraci dílem Wilhelma Diltheje – ten mu byl jistě blízký svým důrazem na vnitřní integritu žijícího člověka, který zaujímá aktuální i dlouhodobé postoje a teprve jedním z takových postojů je zobecňující hodnotící postoj. Dnešními slovy řečeno: aby mohl člověk rozumět čemukoli obecnému, musí nejdřív rozumět sobě a svému okolí, ke kterému má vztah. Svět, ke kterému má vztah, se mu pak otevírá pro porozumění. Hertl dále vidí linku od Diltheje k Heideggerovi, zcela jistě čte velmi záhy po vydání i Bytí a čas, dokonce dokazuje, že tuto knihu četl i Pekař, ten podle Hertlova svědectví v ní má svoje rukopisné poznámky. Hertl tak vzhledem k myšlenkovým inspiracím Pekaře celkem erudovaně vykládá pojetí času jako časování, i když samozřejmě nepoužívá dnešní (až před pár desetiletími ustálenou) heideggerovskou překladovou normu.

Právě zde také Hertl velmi subtilně ukazuje na skutečnost, že Heidegger „*odstraňuje vůbec usilovnou snahu ohraničiti v sobě oblasti subjektu a objektu, k níž směřuje ... objektivistická noetika sociálních věd Maxe Webera...*“. Neskrývá přitom, že mu to činí potěšení. Neodpustí si to, i když jinde v citovaném článku musí připustit, že Pekař plně respektoval weberovskou vědeckou metodu, protože... respektoval Rieckerta. A ještě na jeden motiv z heideggerovské existenciální filosofie Hertl u Pekaře poukazuje – vrženost do světa a úzkostnou povahu bytí člověka. Úzkost spojená s vržeností do nezajištěnosti a cizoty světa otřásajícího se katarzemi! Jako by to byl výkřik.

A z pohledu dnešního čtenáře? To jsme si již tak zvykli na cizotu, že nejsme schopni pociťovat, jak hrozivý pocit, ovládající v tu dobu společnost, byl Heideggerem pojmenován, ukázán? Hertl tuto vrženost a úzkost z cizoty sám silně vnímal a oporu nalézal v tom, že pojmenovával, psal, zápasil o porozumění světu. Že se přitom stále hlouběji do samoty a úzkosti propadal? Že jeho zjasněné vidění způsobovalo řadu nedorozumění a konfliktů s blízkými? Platil tak za svoji jedinečnost.

V této své výjimečnosti mohl jen tušit, že poválečný liberální svět je „jen“ pomíjivým světem meziválečným. Polemizoval s liberály všeho druhu, ale nemohl překročit hranice toho pomíjivého – svoji roli mohl hrát jen jako etablovaný příslušník „vědeckého světa“, v Pekařovském sborníku byly všichni autoři (včetně něho) uvedeni s titulem PhDr (kromě básníků v první části sborníku). Hertl věděl, že svět humboldtovské university je jen předstíranou fasádou závislou na mechanické aplikaci přírodních věd, na které se sám aktivně nepodílel, zpoza které ale nemohl vystoupit, měl-li si uchovat svoje společenské postavení. To proto zřejmě nevyšel volání Florianovo, jistě lákavé, aby spojil Řád s Florianovým Dobrým dílem. Věděl o apokalyptickém vyznění „své“ doby, ale nerozloučil se s „vědeckostí“, i když byla již pevně v rukou post-weberovců, přestože se nutně rozcházeli se světem, který mu byl blízký. Hledal kompromisy a prostor pro svoji práci, o to více pak zatěžoval svoje tak důležitá přátelství.

Ilustrovat se to dá na jeho spolupráci s Berounským v prvních ročnících Řádu a na tom, jak odbýval výtky, že je zastánce stavovství. Přitom dával Berounskému s jeho naivním stavovským nadšením prostor, protože to vytvářelo jistý prostor i pro něj.

Pokud jde o myšlenkové zdroje té doby, překvapilo mě, že se téměř nezabýval ekonomikou – vědou, která pro něj musela být stejně vnitřně rozporná jako weberovská sociologie. Přitom mi vytanula na mysl podivná shoda: u Julese Verna je kapitán Nemo jakýmsi velmi vzdělaným „pre-disidentem“. Jeho zajatec, přírodní vědec, zkoumá jeho rozsáhlou knihovnu a uvědomuje si, že zde z vědeckých oborů není zastoupena ani jedna kniha právě z oboru ekonomie. Uložil si Hertl tohoto zvláštního „bobříka mlčení“ vědomě? Nebo jde o prostý fakt, že v to dobu ještě bylo na analýzy podobného tématu „brzy“? Vždyť ekonomie jako obor mu zcela jistě musela být v základních dílech známá, prokazatelně se minimálně rámcově seznámil alespoň s dílem Marxe, když psal své práce o Stalinově principátu a zabýval se mocí jako takovou. Už na studiích u Pirena přeci musel vnímat význam obchodu a ekonomických činností na proměny sociální i mocenské struktury té doby! Proč podobnou úvahu nepřenesl do doby své? Jistě toho byl intelektuálně schopen!

Ale jaký byl u Hertla důvod tohoto „bílého místa“ ve společenské reflexi té doby, už se asi nedozvíme.

Ale abych s přílišnou šíří tématu nepřekročil vymezený čas, směřuji k závěru.

Meziválečný myšlenkový svět se nám dnes jeví jako značně nepřehledný, přestože máme téměř dokonalé možnosti přístupu k archivním zdrojům z té doby. Náš odstup ale může být

spíš nevýhodou, protože jsme od této relativně nedávné doby odděleni několika vrstvami kulturní diskontinuity. Pokoušíme-li se o rekonstrukci, můžeme samozřejmě začít u schémat, ve kterých má svoji roli spor Masaryk – Pekař, ale i Masaryk – Gajda, ve které má svůj smysl odvolání (donucení k resignaci) arcibiskupa Kordače a další společensko-politické symboly této doby.

Můžeme sledovat tehdejší politické peripetie, vyvíjející se společenské, sociální a filosofické „pole“ atd.

Je ale stejně tak dobře možné sledovat (s velmi zajímavými výsledky) také zdánlivě nevýznamnou osobnost – katolického intelektuála, analytika, vydavatele a publicisty, který byl vším jiným než jen mainstreamovým zastáncem kterékoli v té době rozšířených ideologií a „myšlenkových směrů“. Hertl jako intelektuální „libero“ své doby, odmítající liberalismus a vycházející ze vztahu k půdě, může být velmi dobrým a nám pochopitelným svědkem o tom, jak a v čem žili před pár desetiletími, v době tak od nás tak vzdálené a oddělené, naši nejbližší předkové.

Jan Hertl svým životem a dílem vytvářel a vyplňoval ten prostor, který byl v meziválečné a válečné době možný – a když se doba změnila a znemožnila mu jeho práci, zmlkl, přijal roli venkovského intelektuála, místního archeologa a památkáře. Mlčel a předčasně zemřel. Děkuji ještě jednou Jarmile Štogrové, že jeho dílo a jeho samého představila svou knihou „Neztratit se v propastné tůni nahraditelnosti“, kterou jsme měli tu čest uvést na minulé konferenci KKB zde v Plzni.

Josef Štogr, 21.4 2017